

CLIO INTER ARMA

TANULMÁNYOK
A 16–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2014

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

CLIO INTER ARMA

Tanulmányok
a 16–18. századi magyarországi
történetírásról

Szerkesztette:
Tóth Gergely

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2014

A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére
rendezett konferencia előadásai

© A szerzők, 2014

© MTA BTK, 2014

Készült az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert
Lendület kutatási projekt (2012–2017) támogatásával.

ISBN 978–963–9627–86–4

ISSN 2063–3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

Contents

Előszó (TÓTH GERGELY)	7
ÁCS PÁL: „Isten haragja – magyarnak példája”. A hun történet két értelmezése	13
<i>Two Faces of Attila the Hun in the Hungarian Historiography</i>	38
KASZA PÉTER: Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István <i>Históriájának</i> első kiadásáról	39
<i>On the Track of a Lost Edition. On the First Edition of Stephanus Brodericus' Historia</i>	65
NAGY GÁBOR: „Regni Hungariae historicorum facile princeps” (Isthvánffi-képek)	67
„Regni Hungariae historicorum facile princeps”. <i>Portraits about and by Isthvánffi</i>	85
BENE SÁNDOR: Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás	87
<i>Ratio temporum. The Prophet Daniel and Hungarian Historiography</i>	116
TÓTH GERGELY: Lutheránus országtörténet újszoitikus keretben. Révay Péter <i>Monarchiája</i>	117
<i>A Lutheran Country History in a Neostoic Frame. The “Monarchia” of Péter Révay</i>	147
KEES TESZELSZKY: Elias Berger <i>Historia Ungarica</i> című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645).....	149
<i>The Composition, Content and Background of Elias Berger's “Historia Ungarica” (1603/4–1645)</i>	168
SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Caspar Hain lócsei krónikája – egy kompiláció forrásai	169
<i>Die Leutschauer Chronik von Caspar Hain – die Quellen einer Kompilation</i>	202
SZABADOS GYÖRGY: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről	203
<i>Jesuit “Success Story” (1644–1811). On the Conservative Initiators of the Hungarian Historical Sciences</i>	226
Soós István: Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon	227
<i>Aufschließung oder Rückstand? Geschichtsschreibung in Ungarn im 18. Jahrhundert</i>	251
Személynévmutató	253

SZABADOS GYÖRGY

Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811)*

A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről

Bevezetés

Szokatlan korszakolást vettem fel tanulmányom címébe, pedig e két évszám historiográfiánk természetes életszakaszát fogja közre, amelynek folyamán kiformálódott a mai értelemben veendő magyar történettudomány. Művelőik a múlt feltárását a kútfők kritikai elemzésével kívánták elvégezni, állításukat forrásmegjelöléssel, lábjegyzetes hivatkozással támasztották alá és tették ellenőrizhetővé. Ezek a történetkutatók nem egyszerűen a ma bevett és hatályos módszerek szerint jártak el, hanem a módszereket éppen ők alapozták meg: tehát sokszorosán kiérdemelték azt, hogy tudósként tartsuk őket számon. Legtöbbjük a Jézus Társaság tagja volt, vagy legalább jezsuitaként kezdte pályafutását. A címben feltüntetett két határdátum szintén egy-egy jezsuita historikushoz fűződik: 1644-ben Inchofer Menyhért újszerű összefoglalással lépett fel; 1811-ben hunyt el Katona István, akinek kritikai magyar históriája az Inchofer ihlette tudományos megújodást koronázta meg.

Az egyetemes művelődéstörténeti háttér vázolása után az egyes szerzőkre, elsősorban Katona Istvánra összpontosítok. Ily módon bepillantást nyerhetünk a 17–18. század tudósi műhelymunkájába, sőt az „értelmiségi autonómia” mértékére is következtethetünk. Utóbbi a közelmúlt és a jelenkor értelmiségétől szokták (teljes joggal) elvárni, ám a 20. századi végeredmény ismeretében különösen indokolt, ha nem „mindentudóként” ítélkezünk az ellenreformáció magyar historikusai felett, hanem tárgyyszerű kritikával, de az elődöknek kijáró tisztelet hangján szólunk róluk.¹

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

1 Szabados György: Katona István történetírói időszerűségéről. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 679–699., itt: 680. Ezen hangvétel örvendetes megnyilvánulását újabban ld. Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. Történelmi Szemle 54. (2012) 219–246.

Tudományossá váló történetírás Nyugat-Európában

Köztudomású, hogy Szent István uralkodása (997–1038) az államforma-váltás mellett a latin nyelvű írásbeliség meghonosodását hozta: még az ő idejében keletkeztek az első törvények és oklevelek Magyarországon,² tőle számítandó a magyar államelméleti irodalom (*Intelmek*),³ és néhány évtizeddel halála után megindult a hazai historiográfia.⁴ A latin nyelv a 19. század első feléig uralkodott a magyar írásbeliség – és benne a történetírás – felett (jóllehet az első anyanyelvű összegzés, Székely István világkrónikája 1559-ben napvilágot látott).

Az előbb vázolt körülmények döntően határozták meg az 1644–1811 közötti magyar historiográfia alakulását: eszerint az nem egyszerűen latinul íródott, hanem a nyugat-európai művelődés elválaszthatatlan részét képezte. Onnan nyert impulzusokat, hogy aztán a nemzeti sajátosságokhoz igazodva maga is az egyetemes kultúra értékeit gyarapítsa.

A korabeli Nyugat-Európában olyan törekvések érvényesültek, amelyek az addig elszigetelten művelt történetírást szervezetté tették, a mai értelemben vett kritikai módszerek kidolgozása révén. Az előmenetelnek a reformáció adott lendületet. Az új hittételek hirdetői vallási mozgalmuk létjogosultságát a katolikus múlt vélt vagy valós hibáinak feltárásával igazolták, vagyis érvelésük a kezdetektől fogva történelmi színezetet nyert. A lutheránus hitújításhoz kötődik az európai historiográfia első kollektív alkotása, az *Ecclesiastica historia, integram Ecclesiae Christi ideam...* (I–XIII, 1559–1574). A könyvsoro-

2 Ezekről alapvető tájékoztatást nyújt: The laws of the medieval Kingdom of Hungary (Decreta regni mediaevalis Hungariae) 1000–1526. Volume 1. 1000–1301. Translated and edited by János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. With an essay on previous ed. by Andor Csizmadia. Idyllwild, 1999. 1–11. *Georgius Györffy*: Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Budapestini, 1992. 17–128.

3 *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis.* – *Szent István*: Erkölcsstanító könyvecske avagy Intelmek. A szöveget gond. és ford. Havas László. Debrecini, 2004. Újabb kiinduló szakirodalmát ld. *Havas László*: A Szent István-i Intelmek mint a teokratikus keresztény monarchia eszményének úttörő jelentőségű metaforikus műfaji megszólaltatása. Irodalomtörténeti Közlemények 115. (2012) 363–379.

4 Történetírásunk kezdetei felől ellentétes kutatói vélemények élnek. I. András királyságára (1046–1060) gondolt többek között *Domanovszky Sándor*: Kézai Simon mester krónikája. Budapest, 1906. 129–130.; *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954. 305–315. András fia Salamon (1063–1074) korára *Gericus József*: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961. 46–84. Szent László országlására (1077–1095) *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925. 86., 105–106.; historiográfiánk kései, Könyves Kálmán kori (1095–1116) kezdetét vallja *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002. 32. Magam azon kutatókkal értek egyet, akik egy I. András kori öslegesza meglétével és Miklós püspök szerzőségével számolnak. *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szeged, 2011. 330–346.

zatot Matthias Flacius Illyricus (Matija Vlačić) wittenbergi majd magdeburgi professzor vezetésével írta meg egy kis lutheránus kutatócsoport. Őket nevezték magdeburgi centuriatoroknak, hiszen évszázadokra osztva adták elő az egyház történetét. Azt vallották, hogy az egyház Róma alatt hanyatlásnak indult, és a protestantizmus az ősi romlatlan keresztény közösség megújítása.⁵ A röviden *Magdeburgi Századok*ként ismert mű hatása az elsődleges kútfőkre épített propagandában mutatkozott meg: a protestáns polémiának kínált fegyvertárat ahhoz, hogy lerombolja a pápai egyházkormányzati igény történelmi alapját. Így a hitújítás érdeme volt az eredeti kútfők programszerű felkutatása és bírálata, a skolasztikus tekintélytisztelet száműzése a tudomány eszköztárából.⁶ Forráskritikája azonban túlzásokba esett, s az öncélú kételkedés ugyanúgy zsákutcába vezetett, mint a dogmatikus kritikátlanság, ezzel a katolikus historiográfia számára (ellen)támadási felületet nyitott.

A katolikus egyház az 1545 és 1563 között ülésezett tridenti zsinaton rendezte sorait.⁷ A történetírásbeli áttörést Caesar Baronius (Cesare Baronio) műve, az *Annales Ecclesiastici* hozta. A jogi végzettségű oratoriánus szerzetes kardinális és a vatikáni könyvtár prefektusa lett.⁸ Baronius az antik római eredetű, de a középkorban is kedvelt évkönyves műfajt választotta.⁹ Időrendi következetességre és egyszerű, világos stílusra törekedett,¹⁰ ugyanakkor a tárgy évek szerinti előadása (a császárok és a pápák idejének feltüntetésével) csak a keretet jelölte ki: ezt új tartalommal kellett kitöltenie. Az *Annales Ecclesiastici* egyetemes történelmi mű; ebben is különbözik a partikuláris ókori és középkori évkönyvektől. Baronius a vatikáni könyvtár prefektusaként hatalmas gyűjteményt kutathatott át és építhetett be munkájába. Lelkiismeretességének egyik jeleként – nála oldalszéli jegyzetek formájában – megjelentek a rendszeres kútfőhivatkozások. Forrásait előszeretettel idézi szó szerint vagy tartalmilag. Az újabb kutatás úgy értékeli, hogy Baroniusnak sikerült cáfolnia a magdeburgi centuriatorok vádjait.¹¹ Bár tény,

5 James Westfall Thompson–Bernard J. Holm: A history of historical writing I. New York, 1950. 535–536.; Owen Chadwick: A reformáció. Budapest, 1997. 293.; Howard Louthan: Austria, The Habsburgs, and Historical Writing in Central Europe. In: The Oxford History of Historical Writing. Eds. José Rabasa–Masayuki Sato–Eduardo Tortarolo–Daniel Woolf. Volume 3. 1400–1800. Oxford, 2012. 302–323., itt: 312.

6 Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In: *Uő: Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika.* Budapest, 1938. 355–356.

7 Hubert Jedin: Geschichte des Konzils von Trient I–III. Freiburg, 1947–1970.; R. Po-chia Hsia: The World of Catholic Renewal. Cambridge, 1998. 1–9.; John W. O'Malley: Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era. London, 2000. 147–174.

8 Cyriac Pullapilly: Caesar Baronius. Counter-reformation historian. London, 1975. 1–139.

9 Ronald Mellor: The Roman Historians. Routledge, 1999. 13–14.; Ernst Breisach: Historiography, Ancient, Medieval and Modern. Chicago, 2007. 101.

10 C. Pullapilly: i. m. 1–139., 150–155.; Stefano Zen: Baronio Storico. Controriforma e crisi del metodo umanistico. Napoli, 1994. 17.

11 S. Zen: i. m. 163.; Die Geschichte des Christentums. Religion–Politik–Kultur. 9. Band. Das Zeitalter der Vernunft (1620/30–1750). Hrsg. von Marc Venard. Deutsche Ausgabe bearb. und hrsg. von Heribert Smolinsky et al. Freiburg–Basel–Wien, 1998. 295.; H. Louthan: i. m. 312–313.

hogy műve a *Magdeburgi Századokkal* vette fel a versenyt, de eredetileg nem arra készült felelet gyanánt, mert Baronius még 1558 végén kezdte el írni *Annales*-ét barátja, az oratoriánus rendet alapító Néri Szent Fülöp „hatására és biztatására”,¹² vagyis még az első magdeburgi kötet megjelenté előtt. Más kérdés, hogy a Flaciusék egyháztörténetében megtestesült kihívás indokolhatja azt, hogy Caesar Baronius csak harmincévnyi kutatómunka után 1588-tól kezdte közrebocsátani az *Annales Ecclesiasticit*. Maga Baronius „csak” 1198-ig jutott, de egyháztörténeti évkönyveit még a 19. században is folytatták.¹³

Az *Annales Ecclesiastici* megalapozta a kardinális tudósi tekintélyét a katolikus közvélemény, azon belül a Jézus Társaság előtt, ami azért fontos, mert a jezsuiták hamarosan az ellenreformáció vezetőjévé nőttek ki magukat, és ez a történettudomány művelésében is megmutatkozott. Baronius hatására jellemző, hogy a 17–18. század legnagyobb hatású magyar jezsuita historikusai (Inchofer Menyhért, Pray György, Katona István) mind az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek.

Tudományossá váló magyar történetírás – Nyugat-Európában és Magyarországon

Caesar Baronius első magyar követője Inchofer Menyhért római jezsuita kutató volt. Érdeemes egy bekezdésnyi kitérőt tenni annak jelentőségét szemléltető, hogy Inchofer *római* jezsuita volt. A Jézus Társaság szervezettségének sajátosságai a maguk személytelen adataival tudnak Inchoferről (és más rendtársairól) személyes viszonyulást közölni.

A Jézus Társaság általában igyekezett tartományait a nemzeti-kulturális határok szerint létrehozni, ezért az 1576-ban létrejött lengyel provincia 1608-ban önálló lengyel és litván félre oszlott, 1612-re pedig a németalföldi rendtartomány vált ketté Flandro-Belgium és Gallo-Belgium részre.¹⁴ Nem így történt a magyarok esetében. A rend történetének első szakaszában, vagyis 1534-es megalapításától 1773-as feloszlásáig nem jött létre önálló magyar provincia: a magyarok az osztrák rendtartományba voltak besorolva. Emiatt fogalmazódott meg egy téves, elmarasztaló ítélet, hogy a Jézus Társaság magyar tagjai nem törekedtek a különválásra, ezzel is kinyilvánítva a nemzet ügye iránti közönyüket.¹⁵ Lukács László 20. századi jezsuita történész okiratokkal bizonyította ennek ellenkezőjét: a magyarok folyamatosan kérték egy független

12 „...auctoritate et hortatu Nerii...” S. Zen: i. m. 17.

13 Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi. Ed. August Potthast [et al.]. I. Romae, 1962. 55–56.; Dennis Hay: *Annalists and Historians. Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Centuries*. London, 1977. 126–127.

14 R. Hsia: i. m. 62–64.

15 *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 74.

magyar rendtartomány felállítását, de hiába.¹⁶ E törekvésük 1649-től 1773-ig élt, és különösen a 17. század végére erősödött fel.¹⁷ Az osztrák rendtartomány magyar tagjait többször érte származásuk miatt hátrányos megkülönböztetés. Például néhány osztrák rendtag az 1678-as congregatio idején titokban szerkesztett a generális számára egy beadványt, amely a magyarságra általánosító vádakot szórt: a magyar genius módfelett független és nacionalista, örökösen zúgolódik és lázad, a magyar jezsuiták nem tűrik a szerzetesi fegyelmet, világiasak, s ezért a provincia szétválása esetén összeesküvésbe keveredhetnek az uralkodó ellen.¹⁸ Ezt az erőt nem tudta kiegyenlíteni, hogy Heveneszi Gábor (róla a tudományszervezés kapcsán lesz még szó) Kollonich Lipót esztergomi érsek bizalmasaként az udvar támogatását élvezte. Ilyen körülmények között úgy lehetett legjobban távolságot tartani az osztrákoktól, ha valaki eleve másik rendtartományba ment. Inchofer Menyhértről sokat elárul, hogy ezt az utat választotta, ő ugyanis annak idején a római provinciába jelentkezett novíciusként.¹⁹

Caesar Baroniushoz hasonlóan Inchofer Menyhért is baráti ösztönzésre fogott neki az egyháztörténet-írásnak. Jakusich György veszprémi, majd egri püspök római látogatásakor beszélte rá őt e munkára.²⁰ Maga Inchofer is szükségét érezte a magyar *Annales Ecclesiastici* elkészültének, mert amint azt az előszóban megjegyzi, sokan voltak már, akik részben vagy egészben megírták hazánk történiáját, de ebből a szempontból senki sem vizsgálta az eltelt időket.²¹ Minthogy nem *magyar*, hanem *magyarországi* egyháztörténetet szándékozott írni, figyelmét a Szent István-i térítés elé is irányítva a pannóniai kereszténység egészére tekintett. Az előzményeket a Krisztus utáni 6. esztendő-től 795-ig, a frank–avar háborúk kezdetéig adja elő.²² Noha az anyagkezelés módszerét készen vehette át Baroniustól, a téma egyediségével egymagának kellett szembesülnie. Azáltal viszont, hogy nemcsak a *magyarországi*, hanem a *magyar* történiára tekintett, figyelme megoszlott „Pannónia” és „Szkítia” között, mivel ez utóbbi területről több hullámban érkeztek azok a népek, amelyeknek a magyarokkal fennálló viszonyát tisztázni kellett. Az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* teljes eseményrendet nyújtott, de minthogy a megjelent első kötet csak 1059-ig jutott, annak főleg az őstörténet-írás vehette hasznát. Műve oly jelentős forrásokat vezetett be a

16 Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). Szeged, 1989. 10. Az erre vonatkozó forrásokat először Lukács László tette közzé. Uo. 41–113.

17 Hóman Bálint: Kisheveneszi Heveneszi Gábor. In: *Uő: Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938. 337–351., itt: 341.; Lukács L.: i. m. 32., 36.

18 Lukács L.: i. m. 17–23.

19 Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus-Társaság meghiúsult reformja. *Filológiai Közöny* 22. (1976) 191–210., itt: 194.

20 Uo. 192.

21 Melchior Inchofer: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. I. Romae, 1644. [III.]

22 M. Inchofer: i. m. XXXIII–CLVI.

magyar kutatás véráramába, mint Regino, Merseburgi Thietmar és Reichenau Hermann krónikáját, illetőleg Georgios Kedrenos és Ioannes Zonaras históriáját. Gyakran találkozunk Inchofernél oklevelek teljes terjedelmű közlésével. Ezt a módszert ő honosította meg, és a 18. századi rendtársak közül különösen Katona Istvánra lett jellemző. Inchofer máig érvényes eredménye, hogy a Szent Márton-hegyi (pannonhalmi) apátság 1001-re datált alapítólevelét a kelet valódi ideje, 1002 alatt közölte.²³ Noha több időrendi tévedés található nála, és a hamis „Szilveszter-bulla” szintén az ő révén jutott historiográfiánkba,²⁴ befejezetlen évkönyve sok olyan értéket hordoz, amely korszakos jelentőségűvé teszi munkásságát. Két rendtársának, Cseles Mártonnak és Heveneszi Gábornak köszönhetően Inchofer Menyhért tudáskincse nem kallódott el, hanem a magyar történelem programszerű feltárásának alapjává vált.

Cseles 1694-ben a Vatikánba érkezett, amelynek levéltárában felfedezte és lemásolta a Julianus domonkos barát első útjáról (1235–1236) készült Ricardus-féle jelentést.²⁵ Cseles Márton mást is felfedezett, nevezetesen az akkor fél évszázada halott Inchofer hagyatékát, az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* második, kiadatlan kötetét. Hazatérése után Heveneszi Gáborra, a bécsi Pázmáneum rektorára bízta, aki az idő tájt tudományos programnyilatkozatot tett közzé a magyar egyháztörténet kútforrások feltárására, hogy majd az így létrehozandó adatbázisra épüljön az Inchofer-évkönyvek folytatása. A program kibocsátását Hóman Bálint 1695 tájára keltezi.²⁶ Hölvényi György adta ki elsőként Heveneszi Gábor tervezetét, amelynek teljes címe: *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis, a P. Gabriele Heveneszi S. J. compositus, et typis datus.*²⁷ Hölvényi ugyanakkor megfordította az időrendet, amennyiben úgy tartotta, hogy Cseles már a Heveneszi-féle *Modus* birtokában vágott neki a római adatgyűjtő útnak, vagyis az legkésőbb 1693-ra elkészült.²⁸ Szelestei N. László mutatott rá arra, hogy az eddig egyedül idézni szokott Heveneszi-féle körlevél mellett több korabeli feljegyzés is fennmaradt. Megállapítja, hogy a programszerű forrásanyaggyűjtés nem köthető egyetlen személyhez, így Cseles Márton római tartózkodása sem keltezi a felhívás létrejöttét. Mivel már az 1690-es évekből is több jezsuita keze nyomát őrzi a Heveneszi-gyűjtemény, ezért a munka megszervezése közös terv alapján történhetett.²⁹ Korjelölő

23 *M. Inchofer*: i. m. 269–270. Vö. G. Györfly: i. m. 26–41. (5/II. sz.)

24 *M. Inchofer*: i. m. CXXXIX., 256–257.

25 *Vásáry István*: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez.) In: *Uő*: Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Budapest, 2008. 19–36., itt: 28.

26 *Hóman B.*: Kischevesi Heveneszi Gábor i. m. 342–343.

27 *Hölvényi György*: Heveneszi Gábor útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 6. (1972) 148–152.

28 *Hölvényi György*: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. Magyar Könyvszemle 90. (1974) 232–248., itt: 235.

29 *Szelestei N. László*: A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon. Magyar Könyvszemle 103. (1987) 161–165. A többi tervezet kiadását és ezek összehasonlítását ld. Sze-

fogódzót valóban nem nyújt a *Modus*, de tudománytörténeti értéke miatt tanulságos belőle idézni.

„Magyarország, tíz tartomány ura, a területének nagysága és földjének termékenysége miatt egykor virágzó, az egyházmegyei és szerzetesi közösségeinek sokféleségéről, az itteni férfiak és nők szent életéről híres, majd az immár századok óta csaknem szüntelenül tartó háborúk miatt több részre szakadt ország, annyira közönyösen viseltetik saját történelme, leginkább egyházának történelme iránt, hogy még saját nemesi rendje sem tud róla semmit, éppen mintha sötétségbe burkolózna, csak a szomszédos országok és tartományok okiratai révén juthat napvilágra, ez is csak hosszadalmas kérelmezés útján. Ez pedig igazán kárára van, ugyanis a halogatással egyre romlik a helyzet, ami felől gyorsan intézkedni kellene. Vannak, akik a Jézus Társaságbeli Melchior Inchoffer tisztelendő atya által elkezdett, és az Úr ezerhatszázadik [valójában ezerhatszáznegyvennegyedik – Sz. Gy.] évében, Rómában kiadott egyháztörténeti évkönyveket folytatják, és azt Isten segedelmével egészen napjainkig kívánják megírni, úgy, hogy az egyházi ügyek mellett a világi dolgokról is meríthessünk tudást belőle. De mivel ez a munka igen fáradságos, minthogy alkalmas történetírókból szűkében vagyunk, és mivel a rengeteg háborúskodás miatt a szerencsétlen sorsú levéltárak szétszóródtak, vagy elvesztek, a nagyközönség minden buzgó tagjának támogatását és segítségét kéri abban, hogy ily rengeteg, emellett ily hasznos, a köz javát szolgáló ügy véghezviteléhez saját képességük szerint járuljanak hozzá, és jelezzék, ha szándékukban áll tudásukkal ezt szolgálni, illetőleg hogy ismereteik honnan származnak.”³⁰

A *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis*... kibocsátásával fáradságos gyűjtőmunka vette kezdetét, hiszen a levéltárak anyaga feltáratlanul lappangott. A felhívás ugyanakkor igazán időszerű volt, mivel a levéltári kútfők képezik a legnagyobb forráscsoportot, azonfelül a török kiűzésével meg is teremtdött a munka feltétele. Ilyen nagy kihívás mellett még így is évtizedek teltek el ahhoz, hogy többet és jobbat lehessen írni, mint addig. Főleg azért, mert amint Caesar Baronius, úgy magyar követői sem maradtak az egyháztörténet keretein belül, hanem teljes politikai eseményrendet kívántak előadni; olvashattuk, hogy ezt a célt jelölte ki Hevenes *Modusa*, amikor a „világi dolgokról” is tudást akart meríteni. Akadt azonban még egy ok, ami miatt a jezsuita historikusok sokáig, Pray György felléptéig adósok maradtak a Magyar Királyság évkönyveinek tudósi minőségű kivitelezésével: ez az ok a megélenkült őstörténeti érdeklődés, amelynek gyökere a Jézus Társaság, sőt a katolikus felekezet keretein kívül is keresendő.

1659 folyamán Jénában napvilágot látott egy füzet méretű nyomtatvány a magyarok eredetéről. Írója, Ambrózy János a „*dissertatio philologica*” műfaji körbe sorolta,³¹ holott ezzel az értekezéssel gyakorlatilag az önálló formában

lestei N. László: Irodalom- és tudomány szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, 1989. 44–49.

30 Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok 1. Szerk.: Tüskés Gábor. Budapest, 2010. 637. (Babarczy Dóra fordítása.)

31 De origine gentis ac regni Hungarici. *Dissertatio philologica Joannis Ambrosii, Gunsino-Hungari*. Jenae, 1659. Méltatását ld. *Bakay Kornél*: Az Árpádok országa. Kőszeg, 2000. 20.

kiadott újkori magyar őstörténetek sora veszi kezdetét. Szerzőjéről nem sokat tudni azon túlmenően, hogy művét a „*Soli Deo Gloria*” protestáns hitvallással pecsételte meg. Az első, könyv terjedelmű magyar őstörténet egy másik református férfiú érdeme. Otokocsi Fóris Ferenc a protestáns Európa (Németalföld, Anglia) több szellemi központjában végzett kutatást, mielőtt 1693-ban *Origines Hungaricae* címmel megjelentette összefoglalását. Már Ambrózy is behatóan ismerte a népvándorlás kori steppe görög és latin nyelvű kútfőit; Otokocsi Fóris forrásismerete még a mai viszonyokhoz képest is kiemelkedőnek mondható, nemhogy a 17. századi állapotokat tekintve. A régmúltat hun, avar és magyar fejezetekre tagolta: ez a Bonfinival felöltő őstörténeti elgondolás Otokocsi Fórisnál öltött határozott formát, és alapozta meg a 18. századi előidő-szemléletet.³² Otokocsi Fóris 1694 folyamán ugyanis Nagyszombatban katolikus hitre tért, s élete alkonyán ott tanított és kutatott.³³ Könyvén túlmenően tanári munkájának tudható be, hogy a jezsuiták Inchofer óta meglévő őstörténeti érdeklődése felerősödött.³⁴

Otokocsi Fóris Ferenc nemcsak a jezsuitákat serkentette a magyar előidők kutatására. A kor egyik legnagyobb tudósa, az evangélikus Bél Mátyás nem kis mértékben az *Origines Hungaricae* hatására fordult a magyar nép és nyelv ősmúltja felé.³⁵ Szerteágazó életművéből elég itt a régi „hunszkíta” írásról szerzett értekezésére,³⁶ forráskiadványára,³⁷ valamint egy nagyszabású forrásgyűjtemény-tervezetére utalni.³⁸ Az ő érdeme a 18. szá-

32 *Franciscus Otokocsi Fóris: Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur. I–II. Franequerae, 1693.* Otokocsi Fórisra és korára általánosan ld. Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században.* Budapest, 2006. 128–201.

33 *Fallenbüchl Ferenc: Otokocsi Fóris Ferenc élete és irodalmi működése.* Esztergom, 1899. 34–44. Újabbán ld. Knapp Éva: *Ismeretlen források Otokocsi Fóris Ferenc katolizálásának kérdéséhez.* Magyar Könyvszemle 122. (2006) 201–217.

34 Nem véletlen, hogy a jezsuita kutatók az őstörténetről hamarabb kezdtek el publikálni, illetve a 18. század első felében e tárgyú munkáik színvonalasabbra sikeredtek, mint az 1000 utáni idők feldolgozásai. Ld. *Michael Földvári: Quaestiones historicae de rebus Hunnicis, Avaricis, et Hungaricis. Tyrnaviae, 1712.; Samuel Timon: Imago antiquae Hungariae. Cassoviae, 1733.*

35 Tóth G.: „Civilizált” őstörténet i. m. 219., 224–226. Itt jegyzendő meg, hogy a nyelvtörténet és a néptörténet azonosítása napjainkban is sokak számára kézenfekvő, holott a kora középkor kutatásának tükrében ez a leegyszerűsítés tarthatatlan. Erre ld. pl. *Walter Pohl: Telling the difference: Signs of ethnic identity.* In: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities*, 300–800. Eds. Walter Pohl–Helmut Reimitz. Leiden–Boston–Köln, 1998. 17–69.; *Sinor Dénes: Az őstörténet és etnogenezis problémáiról.* In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* Tomus CXXI. Szeged, 2005. 3–14.; *Bálint Csanád: Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) Századok 140. (2006) 277–347.; Sprache und Identität im frühen Mittelalter.* Hrsg. Walter Pohl–Bernhard Zeller. Wien, 2012.

36 *Matthias Belius: De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio.* Lipsiae, 1718.

37 *Matthias Bel: Adparatus ad historiam Hungariae. I–II. Posonii, 1735–1746.*

38 Ezen elgondolása Johann Georg von Schwandtner kútfőgyűjteményébe olvadva részlegesen valósult meg. *Tóth Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum.* Magyar Könyvszemle 127. (2011) 173–192.

zad legnagyobb horderejű őstörténeti forrásközlése: Béla király Névtelen Jegyzőjének *Gesta Hungarorum*át Bél Mátyás rendezte sajtó alá.³⁹ Ez Johann Georg von Schwandtner hatalmas gyűjteményének első tételeként jelent meg 1746-ban. Schwandtner *Scriptores Rerum Hungaricarum*a hamar a legnagyobb hatású magyar történeti tárrá lett: Anonymus gestája mellett Thuróczy János krónikája, Hartvik püspök Szent István-életrajza, Petrus Ransanus műve, Révay Péter mindkét Szent Korona-monográfiája, a délnyugati társországok írói közül Spalatói Tamás, Ioannes Lucius (Ivan Lučić) és még sok más kútfő kapott helyet. A korszak másik jelentős publikációs elsősége sem a jezsuitákhoz kötődik, ez viszont kétszeresen is bosszantó lehetett számukra. Említettem, hogy Cseles Márton a Vatikánban megtalálta a Julianus barát útjáról készült jelentést. Örök talány, hogy ezt a felfedezést miért nem követte azon nyomban publikáció; ennek „dicsősége” nemcsak hogy kicsúszott a jezsuiták kezéből, hanem éppen a katolikus világon belüli legnagyobb riválisukhoz került. Desericzky József Ince piarista őstörténész adta ki saját munkájában „*De Facto Ungariae Magnae a F. Ricardo Ordinis FF. Praedicatorum invento tempore Domini Gregorii IX.*” címmel 1748-ban,⁴⁰ miután megtalálta a Vatikánban, ugyanott, ahol annak idején Cseles Márton. (A 18. századi jezsuita–piarista ellentétnek, ami az őstörténeti elgondolásokban is megmutatkozott, mindazonáltal ennél fajsúlyosabb okai voltak.)⁴¹ A soron következő újítás, ami nem a Jézus Társasághoz kötődik, Tomka Szászky Jánostól való. A pozsonyi evangélikus líceum rektora 1751-re állította össze Magyarország első történelmi atlaszát.⁴² Térképsorozata a múlt földrajzi lenyomatát az ókori „Szkítiától” és Pannóniától kezdve a középkori királyságon keresztül saját koráig rekonstruálta.⁴³

Ezen elsőségek korában mindazonáltal a jezsuiták is jelentkeztek figyelemre méltó újdonságokkal. Kéri Borgia Ferenc, később a nagyszombati egyetem rektora, 1738-tól közölte kivonatos Bizánc-történelmét. Mindmáig ő az egyetlen magyar történész, aki (latinul) megírta a Keletrómai Birodalom his-

39 Anonymi Belae Regis Notarii, *Historia Hungarica de septem primis Ducibus Hungariae*. In: *Johann Georg Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. I. Vindobonae, 1746. 1–38. Historiográfiai hatására ld. *Szabados Gy.: A magyar történelem i. m.* 172–179. Bél Mátyás forráskiadói elgondolásainak legújabb elemzését ld. *Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből*. Bél Mátyás és a *Scriptores Rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 593–617.

40 *Iosephus Innocentius Desericus: De initiis ac majoribus Hungarorum Commentaria*. I. Budae, 1748. 170–176.

41 Szörényi László: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: *Uő: Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomból*. Budapest, 1999. 73–84.

42 *Tóth Gergely: Tomka Szászky János történelmi térképeinek forrásai*. In: *Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza*. Szerk. Tóth Gergely–Török Enikő. Budapest, 2004. 9–13.

43 *Tomka Szászky János: i. m.*

tóriáját, s vált ezáltal a magyar bizantinológia megalapítójává.⁴⁴ Az *Epitome Historiae Byzantinae* harmadik, 1740-ben megjelent kötete a 829 és 975 közötti időszakot tekinti át,⁴⁵ és a magyar honfoglalás korának megismeréséhez sok bizánci adattal járult hozzá, mivel nemzeti érdeklődéséből fakadóan többször és részletesebben tért ki a régi magyar múlt tárgyalására, mint ahogy azt egy kivonatos Bizánc-történettől várná az ember. Egy másik újdonság az egyetemes jezsuita historiográfia magyar vonatkozású eredménye lett, az első tudományos Szent István-életrajz. Még 1643-ban indította útjára az *Acta Sanctorum* sorozatát Jean Bolland (Johannes Bollandus) flamand jezsuita hagiográfus, hogy a szentek életrajzáról naptári ünnepük rendje szerint, modern forráskritikai eszközökkel szülessenek monográfiák. Követői, az *Acta Sanctorum* bollandista szerzői 1746-ra jutottak el Szent István királyig.⁴⁶ A bollandista Szent István-életrajzot Joannes Stiltingus (Jan Stiltinck) írta. Művét oly lelkesen fogadták a magyarországi rendtársak, hogy már 1747-ben önálló kötetként adták ki Győrött, az egyik fontos jezsuita oktatási központban. A hazánktól távol született alkotás ily módon historiográfiánk szerves részévé vált. Méltán, hiszen írója több ma is helytálló következtetésre jutott, de főleg azért, mert a *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* nem pusztán életrajz, hanem az előzmények alapos bemutatásával megerősített monográfia a keresztény magyar államalapítás koráról.⁴⁷

A jezsuiták mindazonáltal csak Pray György (1723–1801) színre lépésével ragadták magukhoz a magyar történettudománybeli vezető szerepet. Az *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (1761) az Inchofertól és Otrókosi Fóristól számított őstörténeti irányvonalat tetőzte be. Az annalsztikus elrendezés és a hun–avar–magyar előidők gondolata adott volt, azonban a tartalom magasabb minőségi fokozatot ért el – köszönhetően Pray tudósi tehetségének, valamint naprakész tájékozottságának, amely az őstörténeti látóter kitágulását hozta. Joseph de Guignes francia keletkutató 1756–1758 között *Historie générale des Huns, Turcs, Mongols et autres Tartares occidentaux avant et depuis Jésus-Christ jusq’ au présent* címen négy kötetbe foglalta a kínai kútfők francia fordítását.⁴⁸ Ennek legfőbb hozadéka Pray számára az ázsiai hunokra vonatkozó adatok kiaknázása lett. Figyelemre méltó, hogy Pray György milyen gyorsan és milyen alaposan dolgozta fel ezt a gyűjteményt. Ekkor szem-

44 Szabados György: Bizantinológiánk jezsuita kezdetei. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CVII. Szeged, 1998. 53–61.

45 Franciscus Kéri Borgia: Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata, a Theophilo Imperatore ad Basilium Juniorem. Tyrnaviae, 1740.

46 Acta Sanctorum Septembris. Ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium monumentis collecta, digesta, commentariisque et observationibus illustrata a Joanne Pinio, Joanne Stiltingo, Joanne Limpeno, Joanne Veldio, e Societate Jesu presbiteris theologis. Tomus Primus. Antverpiae, 1746. 456–575.

47 Joannes Stiltingus: Vita Sancti Stephani Regis Hungariae ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium monumentis collecta. Cassoviae, 1747.

48 Vásáry István: Az őstörténet Pray. In: *Új Magyar évszázad* i. m. 153–160., itt: 155.

besült azzal, hogy az Altaj és a Kárpátok adta tér politikai-etnikai képletei nem egyszerűsíthetők le a Szkítia és Pannónia közötti ide-oda vándorlásra. S ha ez nem is fogalmazódott meg ennyire nyíltan nála, de a hunok, az avarok és a magyarok életét már elkülönítve követte nyomon. Az eladdig egymásba illesztett néptörténeteket az időbeli átfedéssel, több helyszínen játszódó cselekmények rendszere váltotta fel. A hunok, avarok és magyarok elkülönítése azonban nem jelentett elszigetelést. A három nép kapcsolatát Pray sem tagadta, csak éppen egy leleményes újítással óvta meg könyvét a csapongástól. A fejezetek élére egy-egy bevezető értekezés, *dissertatio praevia* került, amely az eredet és a rokonság kérdéskörét tárgyalta. Ezek után az eseményrend ismertetése a kronológia szerint haladt. Pray György a magyar őstörténet záróvonalát 997-nél, Géza nagyfejedelem halálánál húzta meg.

Az *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* hatására rendi előjárósága felmentette Prayt tanári és papi feladatai alól, hogy minden erejét a kutatásnak szentelhesse.⁴⁹ Hálája hamar testet öltött, ugyanis már 1763-ban megjelent a folytatás első kötete. „Azt láttam jónak, hogy Magyarország királyainak évkönyvét ugyanúgy készítsem elő, mint ahogy a hunok, az avarok és a magyarok régi évkönyveit gyűjtöttem össze. Az ok, ami miatt így tettem, ugyanaz. Amiképpen a hazai írók krónikái, amelyekben eleink viselt dolgait foglalták össze, hemzsegnék a tévedésektől, azonképpen – mint köztudott – a királyok históriája sem tartalmaz kevesebb hibát.”⁵⁰ Ez a határozott hang az *Annales Regum Hungariae* olvasókhöz szóló ajánlásából csendül ki. A szerző magabiztosságát az *Annales Veteres* sikere, valamint a nyugodt kutatómunka reménye táplálta. Csakhogy Pray terve sem teljesült maradéktalanul, mivel az 1770-ben megjelent ötödik kötetnél az 1564. évnél megszakadt a királyságtörténeti évkönyvek sorozata. Ennek „politikai” okai voltak. A pozsonyi és a bécsi levéltár látogatásakor hatalmas iratállományról derült ki, hogy kutatási tilalom alá vonták.⁵¹ A zárlat feloldása Kollár Ádám Ferencen múltott, aki 1748-ban hagyta el a Jézus Társaságot és az udvari könyvtárba került; ott feltétlen császárhűsége révén magas tisztségekbe jutott, illetve hozzáférhetett a legkényesebb dokumentumokhoz. Kollár felajánlotta segítségét, de Pray nem fogadta el, s hogy miért, arra 1774-ben írott levele utal: „inkább akarok hallgatni, mint olyasmit leírni, ami felfogással és szabadsággal ellenkezik.”⁵²

49 Hóman B.: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. In: *Uő: Történetírás és forráskritika* i. m. 383–438., itt: 407.

50 „Annales Regum Hungariae ad eundem modum, quo veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum annales congesseram, adornare mihi libuit. Causa, cur id facerem, propremodum eadem fuit. Ut enim scriptorum domesticorum chronica, quibus majorum nostrorum res gestas complexi sunt, multis prorsus erroribus scatent, ita historiam quoque regum haud minoribus mendis refertam esse constat.” *Georgius Pray: Annales regum Hungariae. Pars I. Complectens res gestas ab Divo Stephano ad Carolum I. Robertum. Vindobonae, 1763. Ad Lectorem (számozatlan).*

51 *Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái.* Budapest, 1937. 32–33.

52 „Malo tacere, quod [!] quam] non consentaneo animo et libertate scribere.” Leskó József után közli *Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükré-*

Vagyis a folytatás ára az udvari kívánalmaknak tetsző politikai engedmény lett volna: erre azonban a királyhű magyar jezsuita nem volt hajlandó. Lehet-e ebből valami titkolt „kurucos” ellenállást kiolvasni? Semmiképpen sem. Hiszen élete alkonyán (1801) írt háromkötetes munkája, amely a kezdetektől 1780-ig jutott, Tóth Gergely megállapításával szólva „a legmerekvebb intranzigens udvari álláspontot képviseli” a Rákóczi-szabadságharc kapcsán.⁵³ Sajnos nem tudni, mi volt a negyvenes éveit élő Pray történetíró álláspontja az 1703–1711 közötti eseményekről, amikor még nem volt külpolitikai „áthallása” II. Rákóczi Ferenc francia kapcsolatainak. Ezzel szemben az idős Pray ítéletét a jakobinus forradalom tapasztalatai és a franciákkal vívott háborúk befolyásolták.⁵⁴ A múltértelmezés „szakmán kívüli” tényezőinél azonban jelen dolgozat erejéig nem időzhetnek tovább. Elég itt azt javasolnom, hogy régi katolikus tudósaink megítélésekor ne a levitézlett forradalmi szemlélet merev „kuruc” és „labanc” kategóriáit alkalmazzuk, hiszen a historiográfiai valóság (is) színesebb volt ennél.

Az *Annales Regum Hungariae* historiográfiai valósága a mű befejezetlensége dacára sem lebecsülendő. Hevenesi *Modus*-ától számítva mintegy hetven esztendő telt el az első kötet kiadásáig. Ennyi idő kellett ahhoz, hogy elkészüljön a legkorábbi magyar annales, ami megfelelt Hevenesi Gábor kívánalmának. Pray György érdeme tehát, hogy a pogány kori történet előadásának színvonalát elsőként ő tudta tartani a keresztény királyságot tárgyalván, és a tudomány megújult minőségével tekintette át a 997–1564 közötti korszakot. A teljesség sikerét mindazonáltal egy fiatalabb rendtársa érthette el.

Katona István történetírásáról

„Magyarország kritikai történetének első kötetének előszavában ígérni sem mertem, de szerény tehetségem tudatában nem is ígérhettem, hogy a magyar föld összes királyainak ily terjedelmes történetét nemzetünknek ideérkeztétől fogva korunkig levezeitem. Mivel azonban tetszett Istennek életmet hetvenkilenc évre nyújtani: harminc évnél többet szentelvén történeti munkálkodásra, Isten segedelmével végre befejeztem hazánk történetét, vagyis Magyarország viszontagságait ötvenegy király alatt negyvenkét kötetben összeszedtem, a múlt 1810-ik évet is egyenlően a többivel bele fűz-

ben. Kollár Ádám működése. Filológiai Közlöny 12. (1966) 391–413., itt: 401. Kollár historiográfiai ténykedésére ld. uo. 394–399.

53 Tóth Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. In: Történelmi Szemle 52. (2010) 13–35., itt: 30. II. Rákóczi Ferencet egyebek mellett azzal marasztalja el Pray György, hogy „soha semmit nem volt képes a Franciaországgal való tanácskozás nélkül könnyen elkezdni (nihil inconsulta Gallia unquam facile coeperat)...” *Georgius Pray: Historia regum Hungariae cum notitiis praeviis*. III. Budaë, 1801. 457.

54 Tóth G.: Felekezeti i. m. 30–31.

vén.⁵⁵ 1811. január 31-én e visszatekintéssel köszöntötte a *Historia critica* utolsó kötetének olvasóit Katona István (1732–1811), aki még az év augusztus 19-én elhunyt. Ő volt az a tudós, aki saját jelenéig elvezetett históriájával maradéktalanul teljesítette Hevenesí kívánalmait.⁵⁶ Műfaji értelemben is maradéktalanul, hiszen bár a cím nem jelöli, de Katona a baroniusi, illetve inchoferi annales-hagyományokat követte 1778-tól kiadott kötetsorozatával. Miért éppen Katona István jutott sikerre? Talán azért is, mert jókor született: majdnem tíz évvel volt fiatalabb Pray Györgynél; az ő alkotói idejére állt össze a programadó Hevenesí Gáborról és az anyaggyűjtést lezáró Kaprinai Istvánról elnevezett *Hevenesí–Kaprinai Gyűjtemény*; neki már nem kellett Kollár Ádám Ferenc „segítő” szándékaival megküzdenie, és hányatott évek után 1790-től biztos megélhetésre lelt Kalocsán.⁵⁷ Csakhogy semmilyen külső körülmény nem helyettesítheti a tehetséget és a szorgalmat: az adathalmazt megírt történelemmé formálni embert próbáló feladat volt. Így a negyvenkét kötetes *Historia critica* történetírásunk legnagyobb egyéni teljesítménye lett, legalábbis mennyiségi szempontból.⁵⁸ Néhány esetrázolat alapján lehet következtetni az eredmény minőségére.

Katona István életművét, ilyenformán anyagkezelését is a *Historia critica* tükrében szokás megítélni. A választott műfajról általánosságban annyit, hogy az ellenreformáció által újraértelmezett annalsztikus történetírás még a 18. század második felében sem mondható elavultnak. Egyrészt Ausztria annalesé és külön Németország egyháztörténeti évkönyvei is erre a korra készültek el a jezsuita Sigismund Calles jóvoltából,⁵⁹ másrészt, amint említettem, Baronius művét még a 19. században is folytatták. Rátérve a *Historia critica* ismerveire, hamar szembetűnik legfőbb jellegzetessége, hogy forrásait gyakran beszélteti, hosszasan vagy éppen teljes terjedelemben idézi szövegüket. Hóman Bálint ezért kritikái magyarázatokkal kísért forráskiadvány jelle-

55 „Quum in primo historiae criticae regum Hungariae tomulo proloquutus fuisset; polliceri nec ausus fui, nec etiam, tenuinum mearum virium conscius, potui, me tam vastam omnium Hungariae regum historiam, a primo nostrae gentis in hanc terram ingressu, ad aetatem usque nostram perducturum esse. Quia tamen DEO placuit vitam meam ad 79. aetatis annum prorogare; tricenis et amplius annis ad prosequendos labores historicos addictis, universam patriae historiam, auxiliante DEI benignitate, tandem ad calcem perduxi, tomulisque 42. Hungariae vicissitudines sub regibus 51. complexus, annum quoque proxime praeteritum 1810. eadem, qua ceteros, methodo pertextui.” *Katona, Stephanus*: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriae*. Tomulus XXIII. Ordine XLII. Ab Anno Christi MDCCCII. Ad annum usque MDCCCX. Budaë, 1817. [I.] A fordítás Velics László magyarításának pontosított változata. *Velics László*: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*. III. (1690–1773.) Budapest, 1914. 87.

56 Minderről részletesen, a korábbi szakirodalommal ld. *Szabados Gy.*: *A magyar történelem i. m.* 116–215.

57 *Hauer Ferenc*: *Katona István emlékezete*. Kalocsa, 1911. 46–67.

58 *S. Katona*: *Historia critica regum Hungariae* [...]. I–XLII. Pestini–Posonii–Cassoviae–Budaë–Colotzae–Clavidopoli–Vacii, 1778–1817.

59 *Sigismundus Calles*: *Annales Austriae ab ultimae aetatis memoria ad Habsburgicae gentis principes deducti*. I–II. Viennae, 1750.; *Uő*: *Annales Ecclesiastici Germaniae*. I–VI. Viennae, 1756–1769.

get tulajdonított a kötetfolyamnak, ugyanakkor elismerte azt, hogy számos kérdést tisztázott, és a kútfők hitelességéről sokszor hasznos eligazítást adott.⁶⁰ Kosáry Domokos viszont csupán kommentált forrásgyűjteményként értékeli, ami, úgymond, már a megírás kezdetén is elavultnak számított.⁶¹ Valójában a Katona István koráig megélt történelem írott emlékeinek legnagyobb csoportját a levéltári kútfők töltik ki, sokszorosán felülmúlva az elbeszélő és a jogi források mennyiségét. A Mohács előtt keletkezett oklevelek háromszázézes nagyságrendben maradtak ránk, az újkori iratanyag tömege meg gyakorlatilag beláthatatlan. Ebből kiindulva érdemes azt sorra venni, hogy ezek kiadásával és kritikai értékelésével meddig jutott a kutatás Katona felléptéig – és hol tart ma, jó kétszáz év múltán. Nem érezvén magam illetékesnek az újkori irattan területén, kizárólag a középkori oklevelek feldolgozottságáról adok áttekintést.

A *Hevenes–Kaprinai Gyűjtemény* a maga teljességében sosem jutott sajtó alá, és bár az 1800-as évek forráspublikációi bőven kiaknázták, de ez Katonát nem érintette: az anyag zöme kéziratosan állt rendelkezésére. Ami kevés kiadásra támaszkodhatott, azt az alábbi helyeken érthette el: Daniel Farlati *Illyricum Sacrum*ában,⁶² Kaprinai István Mátyás kori okmánytárában,⁶³ Kerceslich Baltazár Ádám zágrábi egyháztörténetében,⁶⁴ Koller József pécsi egyháztörténetének addig napvilágot látott köteteiben,⁶⁵ Wagner Károly Sáros vármegyei okmánytárában,⁶⁶ még néhány további közlésben,⁶⁷ valamint Pray György évkönyveiben elszórtan.⁶⁸ A *Historia critica* éppen ezért nem elavult, hanem ellenkezőleg, hiánypótló és maradandó alkotásnak bizonyult: egyszerre lett a minden addiginál bővebb magyar okmánytár és az egyik legjelentősebb szintézis. Ráadásul forrásait is megbízhatóbban adja ki, mint Fejér György kizárólag oklevelek közlésére hivatott *Codex Diplomaticusa*.⁶⁹ Mivel Katona István rendre megjelöli, ha más kéziratos gyűjteményéből vesz át anyagot, amikor ezt nem teszi, ott okkal gyanítható, hogy azok saját másolatai.⁷⁰ Katona ilyen-

60 Hóman B.: A forráskutatás i. m. 410.

61 Kosáry D.: Művelődés i. m. 577.

62 Daniel Farlati: *Illyricum Sacrum* I–VIII. Venetiis, 1751–1819.

63 *Stephanus Kaprinai*: *Hungaria Diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae*. I–II. Vindobonae, 1767–1771.

64 *Balthasarus Adamus Kerceslich*: *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis partis primae tomus I. Zagrabiae* [é. n.].

65 *Josephus Koller*: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*. I–VII. Posonii–Pesthini, 1782–1812.

66 *Carolus Wagner*: *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Posonii–Cassoviae, 1780.

67 Az 1923 előtti oklevélkiadásokról ld. *Szentpétery Imre*: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I. Budapest, 1923. VIII–XIII.

68 *Georgius Pray*: *Annales Regum Hungariae*. I–V. Vindobonae, 1763–1770.

69 Hóman B.: A forráskutatás i. m. 410.

70 Egyetlen Anjou-kori kötetéből ld. például „Ex autogr.” (1351). *S. Katona*: *Historia critica* i. m. X. 53.; „Ex. Mss. Hevenes.” (1355) Uo. 113.; „Ex. MSS. Cornidesianis.” (1355) Uo. 125.; „Ex MSS. Hevenes.” (1355) Uo. 126–127.; „Ex Mss. Schönvvizner.” (1357) Uo. 182.; „Ex autographo.” (1358) Uo. 238.

formán nemcsak felhasználója, hanem tevékeny részese is volt a jezsuiták levéltári gyűjtőmunkájának.

Hogy mennyire időtállóak Katona István szövegkiadói érdemei, azt csak a halála óta eltelt bő kétszáz év diplomatikai kutatásainak fényében láthatjuk tisztán. Az 1800-as évek vállalásai az oklevelek közlésében merültek ki; kritikai értékelésük, a hamis, interpolált, hibás keltezésű vagy keltezetlen emlékek különválasztása csak a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött. Csak jóval Katona István alkotói ideje után vált tömegessé a hazai oklevélkiadás, és fejlődött ki a diplomatika és a hozzá kapcsolódó történeti segédtudományok módszertana.⁷¹ A mégoly tiszteletre méltó eredmények tükrében is az látszik, hogy az 1526 előtti okleveles állomány nagyobbik részének máig nincs kritikai kiértékelése, de még kiadása sem.⁷² Ma is folynak ez irányú munkálatok,⁷³ de a kutatások bevezetéséhez még sok évtized szükségeltetik. Mindezekből világosan kitetszik, mennyire igaztalan a *Historia critica* erősen érvényesülő forrásgyűjtemény jellegét a megírásakor is elavultnak bélyegezni.

E diplomatikai kitérő után érdemes az elbeszélő kútfőkre, valamint azok elemzésére összpontosítanunk, hogy konkrét eseten mérhessük le Katona István szakmai rátermettségét. Példáimat jórészt a régmúltra vonatkozó megállapításaiból veszem, hiszen ezektől várható el leginkább a személytelen tárgy-szerűség; ellenpontozásuk gyanánt ugyanakkor azt is nézem, miként szembe-sült Katona a 18. század kényes kérdéseivel. A Decsy Sámuellel folytatott pengéváltását sem mellőzöm, hogy a vita műfaji követelményei okán élesebb fogalmazása, valamint szépmíves magyarsága is elibénk táruljon.

„Amint akármely szerző tanúságát először idézzük, a legtöbben tudni szeretnék, hogy milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon írói hivatással, avagy csak a pusztá leírás kötelezettségével végezte feladatát; mindezt azért, hogy könnyebben és biztosabban meg tudják állapítani, mekkora hitelességet tulajdoníthatunk ennek a tanúnak. A legrégebbi író, aki a magyarok legkorábbi tetteit másoknál részletesebben hagyta ránk, a görög írók közül Bíborbanszületett Konstantin volt, a hazaiak közül Béla Névtelen jegyzője, utána

71 A legalapvetőbb irodalomból ld. *Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története Magyarországon.* Budapest, 1926.; *Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan.* Budapest, 1930.; *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2006.; *Solymski László: Jelentés a magyar diplomatika helyzetéről. A 20. század mérlege és a 2005. évi állapot.* In: *Századok* 141. (2007) 505–515.

72 *Szentpétery Imre–Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I–II.* Budapest, 1923–1987.; *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.)* Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Budapest, 2008.; *Szűcs Tibor: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.)* Budapest, 2013.

73 *Az Anjou- és a Zsigmond-kor okleveleit feldolgozó sorozatok legújabb köteteit ld. Anjou-kori Oklevéltár XXIX. (1345) Szerk. Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2013.; Zsigmondkori Oklevéltár XII. (1423). Szerk. C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint. Budapest, 2013.*

Thuróczy János.⁷⁴ A *Historia critica* kötetfolyamát nyitó fejedelemségtörténet elején mindjárt olyan színvonalas elméleti fejtegetéssel találkozunk, amely a mai kutató számára is kielégítő gondossággal veszi sorra az írott kútfőkkel szembeni elvárásokat. Rámutat mindazon lehetséges pontokra, amelyek a forrásértéket meghatározzák: mit várhatunk el a különböző szellemi-politikai közegben élt történetmondótól, illetve hogy az esetleges elfogultság mely szinteken befolyásolhatja az általa előadottak hitelességét.

A *Prolegomenon* három legfontosabb forrása közül kettő ellentétes álláspontot foglal el az első magyar nagyfejedelem személyét illetőleg. Bíborban-született Konstantin császár (pontosabban az általa szerkesztett államkormányzati kézikönyv) Árpádot, míg Anonymus Álmost tartja e méltóság első betöltőjének.⁷⁵ Pray György a bizánci értesülést fogadta el,⁷⁶ Katona István Anonymus pártját fogta.⁷⁷ Az újabb kutatások egyértelműen Katona döntését igazolják.⁷⁸ Az más kérdés, hogy éppen ő terjesztette el az „Árpád-ház” utólagosan alkotott fogalmát a honfoglalás sikeres beteljesítőjére utalva.⁷⁹

Másutt, Árpád nagyfejedelem végidejéről szólva megint Anonymus tudósítása mellett érvel; ezúttal kifejezetten bírálja Prayt, amiért kétségbe vonja a gesztában szereplő 907-es évszám hitelét.⁸⁰ Pray György az *Annales Veteres*-ben Kurszán/Kusál gyula halálát a 902. esztendőnél tárgyalta, és innen következtetett vissza Árpádéra. „*Ha pedig azt az időt vesszük figyelembe, amikor Árpádot (amint írtuk) a kazárok tanácsára a magyarok főhatalmat gyakorló fejedelmévé tették, könnyen lehet, hogy ezt az évet megelőzően hetvenévesnél is idősebb volt: ennél fogva egyrészt kora, másrészt a források hallgatása okán nem képtelenség arra gondolni, hogy eme év előtt távozott a földi létből. Egyetért ebben Béla király Névtelen Jegyzője, leszámítva azt, hogy az elhalálozást öt esztendővel későbbre teszi.*”⁸¹ Prayt itt

74 „Ut primum auctoris alicuius testimonium laudatur, mox plerique nosse cupiunt, cuius ille dignitatis, cuius aetatis, religionis, nationis, indolis fuerit; utrum scriptoris, an solum descriptoris munus obierit; ut, quantum testis ille fidem mereatur, facilius tutiusque statuere possint. Veterrimum, qui primas Hungarorum res aliis uberius ad nos transmiserit, e scriptoribus Graecis Constantinum Porphyrogenitum, e domesticis Anonymum Belae notarium, post hunc Ioannem Turotium, habemus.” *Stephanus Katona: Historia Critica primorum Hungariae ducum ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata.* Pestini, 1778. 1–2.

75 *Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, 1988. 44–45.; *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937. 40–41.

76 *Georgius Pray: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Vindobonae, 1761. 310.

77 Már a *Historia critica* első kötetének fejezetcímeiből is ez derül ki. „Almus, Dux I.” *S. Katona: Historia Critica primorum Hungariae ducum i. m. 34–107.*; „Arpadus, Dux II.” uo. 107–268.

78 Korábbi szakirodalommal együtt ld. *Szabados Gy.: Magyar államalapítások i. m. 62–90.*

79 *Szabados, Gy.: A magyar történelem i. m. 215–221.*

80 *Scriptores rerum Hungaricarum i. m. 106.*

81 „Si enim temporis illius rationem habeamus, quo ex Chazarorum consilio suprema Hungarica potestate Arpadum praefectum fuisse docuimus, facile ante praesentem annum septuagenario maior esse potuit, itaque cum aetatis, tum silentii titulo nihil absurdi fuerit, si eum ante hunc annum rebus humanis exemptum ponamus. Consentit anonymus Belae regis Notarius, nisi quod mortem Arpadi quinquennio serius contigisse existimat.” *G. Pray: Annales veteres i. m. 342–343.*

szemmel láthatólag cserbenhagyta kritikai érzéke; Katona könnyúszerrel mutatott rá az érvelés gyengeségére. „Árpád halálát Pray 902 elé helyezi, ám mivel e feltevése – amint azt ott kimutattuk – arról árulkodik, hogy a görög írók hallgatásából és Kusál frank évkönyves említéséből ered, ugyanő szabálya szerint, amely eme kérdés előtt szerepel, nem látom be, miért nem állja meg a helyét Anonymusnak, a hazai írónak a hitelessége, amikor a többiek hallgatnak. Anonymus Álmos apjának, Ügyeknek a házasságkötését 819-re helyezi. Még ha mindjárt a következő évben jött is világra Álmos, Árpád születését 835 elé bajosan keltezhetjük, vagyis nem volt hetvenesztendő 902-ben, amely év előtt – a jeles szerző állítása szerint – a hetvenesztendő kort meghaladván elhunyt. De ha még idősebb is lett volna, vajon emiatt elvetendő-e Anonymus, amikor nyilvánvaló, hogy sokan ennél is tovább élnek? Semmi nem kényszerít tehát arra, hogy itt változtassunk Anonymus időrendjén.”⁸² Okfejtése ma is vállalható, hiszen jóllehet nem egészen pontosak Anonymus dátumai, de nagyságrendileg helytállóak. Álmos és Árpád életkorát tekintve ráadásul a *De Administrando Imperio* adata még vissza is igazolja a gesztát, amennyiben a 894/895-re tehető magyar–bolgár háború kapcsán azt írja, hogy Árpád fia Levente a bolgárok ellen vezetett hadat.⁸³ Ugyanis ha Árpádnak ekkorra fegyverbíró felnőtt fia volt, akkor ő már meglelt férfit, atyja, Álmos pedig idős ember kellett hogy legyen. Katona tehát ez esetben helyesen érvelt, és ezt a részletproblémát máig ható érvénnyel oldotta meg. Azt az Anonymustól sugalmazott nézetet ugyanakkor, miszerint Árpádot legkisebb fia (!), Zoltán követte volna,⁸⁴ ma már elveti a tudomány, mivel a steppei öröklésrend szerint a hatalom a fiak között sorba járt, a legifjabb következett utoljára.⁸⁵ A példatárat parttalanná bővíthetnénk, de talán ennyiből is kitetszik, hogy a kor emlékcsepeit milyen eredményekkel rendezte össze Katona István.

Ötletgazdag érvelését még azokban az esetekben is elfogadhatjuk, ha nem kínál (mert nem kínálhat) egyedül üdvözítő megoldást egy adott problémára. Ilyen megoldhatatlan fejtörő Koppány genealógiai besorolása. Bizonyos, hogy Árpádtól kellett származnia, máskülönben nem lett volna joga a főhatalomért harcba szállni. Ennél pontosabb meghatározással azonban Kato-

82 „Arpadi mortem Cl. Praius defigit ante A. C. 902. Sed quia hanc eius coniecturam, e silentio Graecorum scriptorum et Cussalis in Francicis annalibus mentione petitam, iam illic ostendimus nimium probare; secundum eiusdem regulam, quaestioni huic praemissam, non video, cur Anonymi, domesticí scriptoris, auctoritas in aliorum silentio non valeat. Anonymus hic nuptias Ugeki, patris Almi, collocat A. C. 819. Almus igitur, etiamsi mox anno sequenti natus fuisset, vix Arpadum suscepisset ante A. C. 835. nondum ergo septuagenarius fuisset A. C. 902. ante quem, ceu septuagenario maiorem, mortuum esse Cl. Auctor Arpadum statuit. Sed fuerit maior et adultior, num ideo deferendus est Anonymus, postquam constat, multos etiam ultra hanc aetatem vitam produxisse? Nihil igitur nos cogit ad immutandum hic Anonymi chronologiam.” S. Katona: *Historia critica primorum Hungariae ducum* i. m. 267–268.

83 *Moravcsik Gy.*: i. m. 47.

84 *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. I. 106. Vö. S. Katona: *Historia critica primorum Hungariae ducum* i. m. 268.

85 Erről összefoglalóan ld. *Kristó Gyula*: Árpád fejedelem utódai. In: *Uő: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest, 2002. 93–105.

na nem tudott előállni. „Jóllehet a Koppány és Szent István közötti vérrokonság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiánya e dolgok megismerését elrejtí elölünk, ám az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető, hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaitól származtak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.”⁸⁶ Meg kell vallanunk, hogy újabb adatok sem kerültek elő, a régismertekből pedig mindmáig nem lehetett előbbre jutnunk: találgatások persze születtek szép számban,⁸⁷ ám e kérdésben már Katona István elérte a bizonyosság határait. Hagyott elég tenni- és javítanivalót az utána következő kutatónemzedékekre. Ugyanez mérhető le abban is, amikor a „szakma” közegeből a szélesebb olvasóközönség elé lépett.

1790-ben az egész ország fellelkesült azon, hogy a Szent Korona kiszabadult bécsi fogságából. Ez nagy elégtételként szolgált a közvélemény számára, hiszen egy tíz esztendeig tartó s a hazai hagyományokat nem tisztelő uralmi forma ismerte be vereségét; egyszersmind a tudomány előtt is megnyílt az út első nemzeti ereklyénk kutatásához. Mivel a Szent Korona erősen kötődött István király személyéhez, a kibontakozó vita hamar egyfajta történelmi számvetéssé nőtte ki magát. Katona István fiatalos lendülettel indult a tollharc küzdőterére, és ott protestáns kihívójával, Decsy Sámuellel szemben szellemesen érvelő, kemény ellenfélnek bizonyult. Érdemes a *Historia critica* tudós latinságától egy időre eltávozva erről az oldaláról is megismernünk őt.

Decsy Sámuel négy pontban foglalta össze a katolikus történelmi tabló általa vitatott sarkalatos kérdéseit. „Ketelkedünk: 1. Arról, hogy Sylvester Pápának az Isten angyala meg jelent, és a' Lengyelek fejedelmének készítettett koronát sz. Istvánnak parantsolta volna adattatni. 2. Hogy a' koronával együtt királyi méltóságot is adott, 's adhatott volna nékie. 3. Hogy szent István király ezen koronáért nem tsak magát, hanem egész birodalmát is a' Római udvar hatalma alá vetette volna. 4. Hogy a' fellyebb említett választ maga irta 's küldötte volna Sylvester Pápa említett szent királyunknak.”⁸⁸ Az 1792-ben megjelent könyv a Szent Korona eredetkérdése mellett a keresztény államiság születését kívánta új megvilágításba helyezni. Az úgynevezett Szilveszter-bulla és a Hartvik-legenda kritikájával a vita felekezeti színezetet öltött. Ezt Katona István nem is kívánta leplezni. „Azt pedig nagyon és méltán sajnálom, hogy a' Korona mellől sokszor el-állván, a' hitemhez tartozó dolgokat olly gyűlöletes és gyalázatos szókkal illeti, hogy azok a' tudatlanok' elméjében nagy botránkozást és tántorgást okozhatnának. Ha tehát ő szabadnak ítélte, hogy

86 „Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusque patrem, Calvum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere.” S. Katona: *Historia critica primorum Hungariae ducum* i. m. 710–711.

87 Szabados Gy.: Magyar államalapítások i. m. 243–252.

88 Decsy Sámuel: A' Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája. Béts, 1792. 96.

olvasói' szívébe illy bal vélekedéseket óltson; én-is szabadnak, sőt kötelességemnek itélem, hogy azok ellen fel-támadjak. Maradt volna a' Korona mellett; hagyott volna békét a' mi hitünknek; én-is békét hagytam volna neki. Azért ha hevesebben szólok, a' hol hitünket sértegeti, magának tulajdonítsa. Kárhóztatja ugyan ő a' motskosító Könyveket, midőn Schwartzot ditséri 's mentegeti, ilyen letzkét adván: A' mások' ótsárlása nem tudósokat; hanem vén aszszonyokat illet. De mivel ettől a' szép letzkétől sokszor el-elállott; sokszor kellett fülébe sügni: *Medice, cura te ipsum.*"⁸⁹ 1793-ban kiadott felelete az „*orvos, magadat gyógyítsd!*” szúrással Decsy orvosi szakmájára célzott. Ám hiába küzdött Katona a „Szilveszter-bulla” hiteléért, Decsy gyanúja beigazolódott: ez a „forrás” 17. századi hamisítvány.⁹⁰ Hartvik bírálatakor azonban Petrus Ransanus túlzott előtérbe állításával olyan elméleti hibát ejtett Decsy, amelyre Katona könyörtelenül lecsapott: „*Honnan, úgy mond, és kitől költsönözte legyen Carthuius ezt az angyali jelenésről támadott hirt, bizonytalan. Tsudáalom ezt a' nagy elméjű 's böltségű embert, hogy ezt a' regulát más írók hiteles bizonyítására nem kívánja; ittem pedig kívánja. Hányszor él Ránzán Péter' bizonyításival; noha honnan és kitől költsönözte legyen azokat Ranzánus, bizonytalan? Mi ennek a' különbözősnek az oka? Mert tudni illik, a' mit Carthuius bizonyít, nem tetszik; a' mit Ranzánus bizonyít, tetszik; azért erről, akárkitől költsönözte azt, nem kételkedik. Azomban Carthuius sokkal nagyobb hitelt érdemel, mint Ranzánus; mivel ez Sz. István után majd öt száz esztendővel későbbben élt és irt; ellenben amaz Sz. István királyt személyesen ismérhette; és ha nem ismérte-is, olly közel időben élt, mellyben még nyers emlékezete volt ennek a' történetnek.*"⁹¹ Nem járt szerencsével Decsy akkor sem, amikor Thietmárhoz fordult Hartvik hitele dolgában: „*Dethmár sz. István idejében élt tudos merseburgi Püspök egy szóval sem emlékezik ezen angyali jelenésről, mellyet bizonyosan el nem halgatott volna, ha úgy történt volna a' dolog.*"⁹² Katona válasza elsőként mutatott rá az *argumentum e silentio* érvelés elvi korlátaira: „*Tehát valamit Dethmár a' Magyarokról fel-nem jegyzett; azokat hinnünk nem kell; mert ő azt bizonyosan el-nem hallgatta volna. Be keveset fogunk a' Magyarokról tudni; ha tsak azt fogjuk tudni 's hinni, a' mit Dithmár püspök irt!*"⁹³ Bár Decsy Sámuel történelmi felkészültsége természetesen elmaradt Katona Istvánétól, problémaérzékenysége kiemelte a műkedvelők sorából. Egyenes gondolkodása nem került ki a szent király nagyon is földi jegyeit firtató kérdések legkényesebbikét, Koppány felnégyeltetését sem. „*Igaz dolog az is, hogy Boleslaus Lengyel Fejedelem vad természetű ember volt, és gyakorta meg rontotta a' természetnek és nemzeteknek szentséges törvényeit. De sz. István ditsőséges emlékezetű királyunk sem volt minden indulatoktól üres, ő is mint más szent emberek elegendő jeleit adta emberi gyarloságának, és meg mutatta tselekedetei által, hogy ő sem bújhatott ki emberi bőréből. A' Somogyi hertzeget Kúpát*

89 *Katona István: A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámuelről írtt Historiának meg-rostálása.* Buda, 1793. A3r.

90 *Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla.* Budapest, 1891. 178–216.

91 *Katona I.: A' Magyar Szent Koronáról i. m. 7–8.*

92 *Decsy S.: A' Magyar Szent Koronának i. m. 96.*

93 *Katona I.: A' Magyar Szent Koronáról i. m. 8.*

nemtsak meg ölette ellene való pártütéséért, hanem fel kontzoltatott testét is tsúfos tárgyúl tétette ki.”⁹⁴ Amióta 1083-ban Istvánt szentté avatták, századok teltek el anélkül, hogy tetteit a kegyes emlékezeten kívül másként értékelték volna. Decsy bátor felvetésével szemben viszont Katona sem fordulhatott máshová, mint a tudomány eszköztárához. „Ki bizonyítja ezt? Mit olvasunk Turótzai Jánosban, a’ ki, hogy gróff Ventzel Kupát a’ hartzban meg ölte, írja; de, hogy azt Sz. István parantsolatjából tselekedte, sem ő, sem más nem mondja. És így nem eleven, hanem hólt teste vágattatott négy felé, másoknak példájára, hogy az ország’ tsendességét pártütésekkel ne háborgassák.”⁹⁵

E tanulásból a saját korához szóló intelem csendül ki, mert kényes időkben kellett szólnia kényes időkről. „Az ország csendességét háborító pártütés” mindenekelőtt a francia forradalomra való áthallást engedi; jelentése XVI. Lajos francia király (1774–1792) európai közvéleményt megrendítő halálával (1793), 1795-re a Martinovics Ignác-féle összeesküvéssel súlyosbodik. Történt mindez a *Historia critica* folyamatos írása közben. Katona Istvánnak nagyon kellett ügyelnie arra, mit hogyan ír le, de a szigorodó cenzúra éveken keresztül még így sem engedte megjelenni nyolc kötetét.⁹⁶ Úgy látszik, ennyire veszélyes volt a teljes magyar történelem összefoglalása egy mégoly katolikus, mégoly királyhű egyházi férfiú tollából! Ám ha elmélyülünk az olvasásban, be kell látnunk, hogy a császári cenzúrának volt némi érzéke ahhoz, kit kellett legalább időlegesen elhallgattatnia: Katona ugyanis teljesen más hangon szólt a Rákóczi-szabadságharcról, mint a magyar jakobinusokról.

Az 1703–1711 közötti szabadságharc óta hosszú évtizedek teltek el, ám a Habsburgok számára kellemetlen lehetett még emlékezni is rá, hiszen magyarországi uralmuk legitimitása alapjaiban rendült meg akkor. II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelmi család sarja volt, 1704-től maga is erdélyi fejedelmként, majd 1705-től Magyarország választott fejedelmeként vezette a szabadságharcot, amelynek során 1707-ben kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. Noha királlyá választása nem került napirendre, de ennyi is elég volt ahhoz, hogy a kérdés kínos legyen az uralkodóháznak – s ilyenformán a történészeknek. A Rákóczi-szabadságharc 18. századi historiográfiája kapcsán Tóth Gergely a különböző felekezeti történészek – közöttük Katona István – interpretációjáról adott hasznos áttekintést.⁹⁷ Dolgozatom hátralevő részében ehhez nyújtok néhány adalékot, továbbá azt tekintem, miként szembesült Katona a számára kényes kortörténeti fejleményekkel.

94 Decsy S.: A’ Magyar Szent Koronának i. m. 101.

95 Katona I.: A’ Magyar Szent Koronáról i. m. 14–15. Vö. Thuróczy szöveghelyét: „In eodem autem prelio Vencellinus comes interfecit Cupan ducem... Ipsum vero Cupan beatus Stephanus in quatuor partes fecit mactari...” *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum* I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 74.

96 Molnár Andrea: Az egyházi irodalom műfajai Katona István életművében. In: *Varietas Gentium – Communis Latinitas*. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai. Szerk. Szörényi László–Lázár István Dávid. Szeged, 2008. 155.

97 Tóth G.: Felekezetiesség i. m.

A szabadságharc főszereplőjének életét tárgyyszerű hangvétellel foglalta össze Katona. „II. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem polgárháborút viselt, amelyet franciául megírt. Eme 1739 folyamán Hágában kiadott munkáját gyakran használtuk, és e fejedelem sorsát másutt bővebben kifejtettük.”⁹⁸ Mivel a bővebb kifejtésen hosszas idézetek értendők, Katona István eljárása helyenként felér a kuruc álláspont burkolt népszerűsítésével. Ez történt Rákóczi 1705-ös magyar nyelvű levelének közlésekor; ebből egy ízelítő is magáért beszél. „Isten által felvett igaz ügyünk mellett való szíves munkálkodásunknak bizonyosága jelen vagyion önnön magában; azért is, hogy az Austriai háznak képtelen 's törvénytelen uralkodása által meg rongyolott édes nemzetünknek régi ditsőséges szabadságának vissza hozására egyedül tzelőző szent igyekezetünknek kijelentésében, úgy világos meg ismertetésében, minden eleitől fogva folyó circumstantiáknak elő számlálását szükségesnek nem látjuk...”⁹⁹ A teljes terjedelemben közölt levél mögött nem lelni elítélő kommentárt. Azért a másik fél álláspontját sem hallgatja el Katona. Ha a magyar nyelvű emlékekre szorítkozunk, azokból is látható, hogy a korban nem lelkesedett minden magyar a kurucokért; az erdélyi Cserei Mihály sem. „Ki tudná le-írni, vagy elő-számlálni, mennyi károkat tettek Erdélyben és pusztításokat a' kuruczok? Jó lélekkel merem írni: Ötven esztendeig a' Német tsászárnak meg-adhatta volna az ország a' portiót abból a sok kárvallásból; még is soha az ország a' miatt úgy el nem pusztult volna. Tanúlj, édes hazám, Erdély, mint barátokozzál, mint szövetkezzél ezután a' Magyar országgal; mert mindenkor Erdély országának romlása és pusztulása Magyar országból következék.”¹⁰⁰ Eleve az feltűnő, hogy magyarul írott kútfőit eredeti nyelven közli, meg-megtörve ezzel a história latin nyelvi egységét. Nincs ez másként egy általa újonnan megismert forráscsoport esetében sem. Már az sokat mondó, ahogy írói lexikonában erről számot ad: „Az erdélyi születésű Mikes Kelemen ifjabb Rákóczi Ferenc társa a száműzetésben, akinek tevékenységét, erényeit és halálát a nényéhez írott leveleiben bemutatja; ezen kívül annak halála után a többi száműzött sorsát is leírja; ezeket Kultsár István szombathelyi gimnáziumi tanár „Törökországi levelek” címmel rendezte sajtó alá Szombathelyen 1794-ben, nyolcadrét alakban.”¹⁰¹ Szinte olvasás közben, az új megismerés élményével dolgozta bele művébe a Mikes-leveleket. Ezt olyankor is megtette, amikor a levél Magyarország története szempontjából lényegtelen dolgokról szól, de a száműzetésben élő Rákóczit rokonszenves vonásokkal ábrázolja: „Hogy pedig minden úgy töltse az időt, mint a' mi urúnk, arra az Isten ajándéka kívántatik. Mert ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt: ebéd

98 „Rákóczi Franciscus II. Transsilvaniae princeps electus, quae bello civili gessit, idiomaticae Gallico descripsit. Hoc eius opere, Hagensibus typis edito 1739. saepius usi sumus, fataque huius principis uberius alias exposuimus.” S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVIII. 882.

99 S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVII. 36–37.

100 S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVI. 354.

101 „Mikes Clemens, in Transsilvania natus, socius exsilii Francisci iunioris Rakotzii, cuius occupationes, virtutes ac mortem, inscriptis sorori suae litteris, exhibet; reliquorum item exsilii sociorum etiam post eius obitum fata describit; quas Stephanus Kultsár, Sabariae humanitatis professor, edendas curavit, praeiecto hoc titulo, Törökországi levelek. Sabar. 1794. 8.” S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXIX. 978–979.

után pedig, a' ki látná, azt mondhatná, hogy valamely mester ember: vagy fúr, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik: és az ő gyönyörű szakállá sokszor tele forgátsal, hogy maga is neveti magát: és úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyerét. Őtet minden tsudálja; ő pedig neveti az ollyat, a' ki azon panaszkodik, hogy el únja magát."¹⁰² Rákóczi Ferenc végnapjainak mélyen emberi megjelenítések megint átadja a szót a Mikes-idézeteknek, és a tárgyra vonatkozó egyéb forrásoknak, jelesül a fejedelem végrendeletének. 1735-nél kizárólag Rákóczi halála és a vele kapcsolatos események sora áll.¹⁰³ Katona István mindezzel nem kisebb fegyvertényt hajtott végre, mint hogy a kuruc szerzők szellemi-politikai hagyatékát beemelte a történeti irodalmi kánonba!

Teljesen más osztályrész, határozott elítélés jutott ki a Martinovics-összeesküvésnek. „Amikor a sors jobban kedvezett a franciáknak, mint máskor, a féktelen vakmerőség a szabadság hamis látszatát keltve odáig jutott, hogy titkos, ám annál veszedelmesebb társaságok terjedtek el az osztrák uralom területén is, s a legjobb, legkegyelmesebb királyságunk trónját megdöntendő, a királyság rendjét szétrombolandó, az örült francia rendszert behozandó, a közbékét és nyugalmat felforgatandó egynémely gonosz elvetemültek összeesküvést szőttek.”¹⁰⁴ A hatalom álláspontját tükröző fogalmazás láttán nem kell elvtelen megalkuvást feltételeznünk, mert a hagyományos világkép szerint élő ember ösztönösen viszolygott mindenfajta jakobinus szervezkedéstől (a franciák esete megmutatta, mivé lett egy jakobinusok által irányított ország!), ilyenformán az idézett mondat Katona személyes meggyőződését is tükrözi. Sőt mi több, azt még maga sem tudhatta, mennyire igaza volt, mert csak halála után sok évtizeddel derítette ki a kutatás, mekkora kárt okozott a nemzet ügyének Martinovics Ignác, az elvtelen kalandor, aki jobb sorsra érdemes embereket rántott magával a mélybe.¹⁰⁵

Egy kézenfekvő példa mégis akad arra, amikor Katona véleménye bizonyosan nem egyezett a hivatalos állásponttal: ez a jezsuita rend feloszlátása volt 1773-ban. „Nem az én tisztem azt kutatni, miféle isteni akarat rendelte el ennek a rendnek az eltörlését. Az viszont bizonyos, hogy azok is, akik korábban a Jézus Társaság feloszlátását különböző előítéletektől elragadtatva akár vágyták, akár üdvörlés közepette helyeselték, napról napra jobban érzik, hogy mit vesztek el, s részint

102 S. Katona: Historia critica i. m. XXXVIII. 601.

103 Uo. 730–743. Katona révén historiográfiánk alaposan megelőzte az irodalomtörténet-írókat. Vö. Gálos Rezső: Mikes Kelemen és Katona István. Századok 64. (1930) 691–696.

104 „Fortuna Gallis praequam alias adspirante, quidlibet audendi licentia, sub fuco libertatis, eo prorupit, ut clamulariae coitiones etiam in ditionibus Austriacis periculosius serperent, et ad evertendum optimi mansuetissimique regis nostri solium, ad convellendum regni totius statum, ad inducendum vesanum systema Gallicum, ad turbendam pacem tranquillitatemque publicam, impie nonnulli conspirarent.” S. Katona: Historia critica i. m. XLI. 151–152. Katona István itt a Magyar Kurirra hivatkozott.

105 Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokot írta Mályusz Elemér. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris – Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Budapest, 1926. 142–200.; Szekfű Gyula: Magyar történet V. Budapest, 1936. 90–97.

*hallgatólagosan, részint nyíltan visszaállíttatni kívánják.*¹⁰⁶ Katona István ezzel kerülte meg a kényes kérdésre adandó választ. Mert hiszen ki másnak lenne tiszte feltárni az események hátterét, ha nem az oknyomozó történésznek? A hívő ember számára – főleg, ha az illető egyházi férfiú – az „isteni akarathoz” nem ér fel kételkedő kutatás. Ám a keserű kommentárban bújtatottan értésünkre adja, hogy a Jézus Társaságot talán mégis emberi, és nem isteni akarat osztalatta fel. A személyét is erősen érintő kérdésben eddig terjedt az idős történet-tudós múltértelmezési bátorsága 1809 folyamán.

Olykor megmaradt az adatközlés szintjén, máskor azonban színvonalas okfejtésekkel elemzett történelmi jelenségeket; olykor túl óvatosnak vélnénk fogalmazását, máskor azonban bátran feszegette lehetősége határait; ítéletei között még saját korának adottságait figyelembe véve is akad „ki nem kényszerített” hiba, ezeket viszont ellensúlyozzák mindmáig helytálló következtetései: Katona István így, mindezekkel együtt volt tudós. Életművének nagyságát és a jelenkori történettudomány szakosodását egyaránt jelzi, hogy munkáinak kellően elmélyült historiográfiai kiértékelése meghaladná egyetlen kutató illetékességi körét.

Összegzés

Az 1644–1811 közötti évek historiográfiánk természetes életszakaszát ölelik fel; az eközben végbement fejlődés vezetett a mai értelemben vett kritikai történettudomány kialakulásához, amelynek „születési” évét Pray György fel lépte (1761) szokta keltezni, ám ezt a dátumot nem egy belső törésként, hanem egy folyamat állomásaként lenne helyes számon tartani. Hiszen Inchofer Menyhért magyar egyháztörténeti évkönyve (1644) döntő mértékben szükségeltetett Hevenesi Gábor programadásához. A Hevenesi által életre hívott rendszeres forráskutatás szorgos csapatmunkások és kiemelkedő tehetségek révén vált jezsuita sikertörténetté, s végül két nagy jezsuita tudós, Pray György és Katona István hatalmas életművében ért delelőjére. Utóbbi szerző az előtörténettől 1810-ig követte nyomon a magyar múlt fonalát. A negyvenkét kötetes *Historia critica* e műfaj legnagyobb egyéni teljesítményének bizonyult: évszázadok fejlődését tetőzte be, és a kezdetektől az írói jelen idejéig jutva állította fel a köztörténet ma is érvényes vázát. Erre épült az elkövetkező idők tudása, az egyre gyarapodó anyagismeret és folyamatosan bővülő elméleti-módszertani felkészültség által. Az 1644–1811 közötti korszak mindazonáltal már önmagában is kellően izgalmas példatárat kínál a tudósi műhelymunka és az „értelmiségi autonómia” tanulmányozására.

106 „Non est nostrum scrutari, cur caeleste numen huius ordinis abolitionem fieri permiserit. Id tamen certum est, illos quoque, qui prius instituti societatis eversionem, variis praeiudiciis abrepti, vel desiderarunt, vel laetis admurmurationibus comprobant, in dies, quid amiserint, magis sentire, votisque partem tacitis, partem etiam apertis eius restitutionem expetere.” S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXIX. 821.

A jezsuita sikertörténetet betetőző Katona István alkotói idejével zárul a latin nyelv uralma historiográfiánkban, ami az Árpád-kori kezdetektől fogva érvényesült. Az 1811. év, Katona halálának ideje ezért is korszakzáró értékű. Az ő életműve példázza legteljesebben és legszemléletesebben azt, hogy Magyarországon az észalapú történettudományos megismerés nem a racionalitására büszke felvilágosodás hozadéka, hanem ellenkezőleg, a felvilágosodás szellemi ellenfeleinek múlhatatlan érdeme.

GYÖRGY SZABADOS

JESUIT "SUCCESS STORY" (1644–1811)

ON THE CONSERVATIVE INITIATORS OF THE HUNGARIAN
HISTORICAL SCIENCES

In 1644 Melchior Inchofer SJ published his *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*; in 1811 died István Katona (he was Jesuit until 1773 the dissolution of the Society of Jesus) who had completed the Hungarian Jesuit historiography of the Counter-Reformation-era. During this period between 1644–1811 the Hungarian historical writing has attained the level of the scientific historiography. The scholars of this era elaborated the methods of source criticism, their statements or conclusions are based on citations of primary sources and secondary literature using footnotes.

From 1000 until the first part of the 19th century the Latin language dominated the Hungarian literacy. Although the Reformation brought development for the vernacular literature, the leadership of the Latin stayed firm. Thus the birth of the scientific Hungarian historiography is a chapter of the Neo-Latin culture. Not only in linguistic sense, but—and it is even more important—applying the methods of the Counter-Reformation elaborated by Caesar Baronius. Cardinal Baronius started to publish his the *Annales Ecclesiastici* in 1588. Although the genre of the annals was a medieval heritage, the universal past of the Christianity until 1198 was discussed with source-criticism in the *Annales*.

Baronius made strong influence on the Hungarian historiography. Melchior Inchofer SJ used his innovations first, but his aim was writing "national" history crossing the ecclesiastical limits covering the secular sphere, too. Inchofer's unfinished annals inspired the next generations. Gábor Hevenesi SJ issued his proclamation *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis* ca. 1695 and initiated the systematic research in archives. During the next decades Jesuits played the leading role in the domestic historiography. One of the most important scholar was György Pray SJ, who brought high level of scholarship with his works: the *Annales Veteres...* (1761) about the prehistory and its continuation *Annales Regum Hungariae* (1763–1770). Pray could not reach his present: the 5th volume ended at 1564. Only István Katona could fulfill the Jesuit plans. His great work *Historia critica* contains 42 volumes (1778–1817) leads year by year from the prehistory until 1810 and became the largest synthesis of an individual author in Hungary. Thus the modern and progressive scholarship was created by conservative initiators of the Hungarian historiography.